

Keszeg Vilmos

Egy fénykép kontextusa. Gondolatok a hagyományról

■ Egész életemen át fel-felvillant egy gyermekkori emlék, az 1960-as évek elejéről. Fényképész érkezett a faluba, talán valamelyik újság fotósa. Az erdő alá irányították, ahol a szérűn asszonyok dolgoztak. 25–30 asszony futott össze a Baltacim oldalában, hogy beálljanak a képre. Fiatalok, középkorúak, vidámak mindannyian. A kép a kollektív gazdaságban folyó közös munka hangulatát hivatott szemléltetni. Nincs tudomásom arról, hogy a kép valamelyik családhoz visszajutott volna, hiszen nem az ő kérésükre és nem nekik készült. Arra sem emlékszem, hogy én rákerültem-e a képre, sem arra, hogy mit kerestem ott. Csupán az összesereglés izgatott hangulata él bennem.

A faluban azonban találtam egy másik képet, amelyet hasonlóan érzek.

De az is lehet, hogy a fényképész kezében elmozdult a kamera, vagy nem jól állította be a fényszűrőt, s emiatt az alakok eltorzultak, a kép elégett. Vagy a film megsérült, vagy elő sem hívták. S minthogy a kép csupán az én emlékezetemben él, kénytelen vagyok leírni. Az asszonyok valójában nem a lencsébe, hanem izgalomtól remegve a jövőbe néznek. Azt érzik, hogy a múlt, amit eddig folyamatosan, megállás nélkül folytatni kellett, mögöttük van. Talán tudják, hogy most már nem kell többé kendert áztatni, nem kell szőni, tehenet fejni, sem szappant főzni, belet hurolni. És még sok minden átsuhant a fejükön, amíg a fényképész a készülékkel bíbelődött. Azt érezték, hogy most valami kezdődött, megkezdődött, a jövő indult el. Hogy mostantól akár télen, akár nyáron, akár aratás idején is fürdőhelyre mehetnek, kezelésre feketnek be, kedvező körülmények között. Ezt az érzést, amit valami elkezdése vált ki, Marc Augé a mindennapok egyik örömeinek nevezi. Amikor valami kezdődik, amikor még bármi lehet belőle. Hogy mi, azt az asszonyok még nem tudták volna megnevezni. Ha megnevezték volna, akkor már beszűkítették, megcsorbították volna a jövőt. Nem hiszem, hogy közülük valakinek is átsuhant volna a fe-

jén, hogy a kezdés enyhe merénylet azzal szemben, ami volt és ami van, s ezért felelősséget kell vállalni érte. Ez tette euforikussá a pillanatot.

Úgy vagyok, mint Augustin Meaulnes: erre az ismeretlen, titokzatos birtokra sosem sikerült visszatalálnom. Keresgélesem, kérdéseim egészen más világba vezettek vissza. A néprajzkutatók a rendszer rovására írták a változásokat, s emiatt nincsenek felgyűjtve a hagyományból való kilépés motivációi, vallomásai. Leginkább a korabeli szépirodalom és zsurnalisztika örökítette meg az optimizmusát. Ezek azonban nem a korszak, hanem a korabeli nyilvánosság dokumentumai.

Amikor megszülettem, a faluban is a kulákprém működött. Az 1950-es években kivetették a kvótát, az öt hektárnál nagyobb földdel rendelkező családfőket kuláklistára írták. Emiatt Szabó Sanyi érettségi nélkül tért haza a nagyenyedi tanítóképzőből, Nyitrai Pisti fiát pedig Martini tanító vette a nevére, hogy szabaduljon az átkos családi örökségtől, s egyetemre iratkozhasssék. Az új rendszer agitátorai vették be magukat a faluba, *meglemurálni*¹ a gazdákat. Lukács Ferit a méhesi erdő sarkától küldték a falura. Kocsis Anna néni ráismert: – Ferika drága, te mit akarsz az én gyermekemmel? Menyit hordtalak téged a kis csepűingedben. – Nu ínteleg, ce spuneți. Nu sunt Lukács, că sunt Mircea.² – Jaj, te Ferika drága, te nem félsz, hogy megnémulsz, fiam? Te nem akarsz Anna néivel magyarul beszélni? – pirított rá Anna néni. Csúfoltak anyai nagybátyámmal, Keszeg Vilmoossal, apai nagynénimmal, Albert Rózsával, továbbá Nyitrai Jósóval, Keszeg Ferivel, Sós Jánossal, sánta Kis báccsival, Kózel Lajival, Szász Ferivel, kinek a földjét és gabonáját, kinek a házat, kinek a bútorait foglalták le, az állatait. Az akadémikusokat fekete autóba ültették, elvitték, *megpaskolták*, kinek a talpát, kinek a fejét. Éjjel megverték az ablakot, s a gazdának mennie kellett. Aki nem akart aláírni, annak a kezére ütöttek, a sarokba állították. Sokan megbúsulták magukat, valaki felakasztotta

magát. Aztán megtört a jég. 1952-ben néhány család lépett be a közösbe, majd a szomszéd faluból evégett áttelepített szegény családok. 1962-ben a kollektív gazdaság Dózsa György nevét vette fel. A módos, gondozott falu gazdaságát hamarosan összevonták a népes, kevés földű, román szomszéd faluval. S ez másutt is ugyanígy zajlott: – A kollektívbe akkor iratkoztunk be, amikor Árpit kidobták az iskolából. Hazajött. Hát mér jöttél? Azt mondta az igazgató, hogy csak akkor menjek vissza, ha a szüleim beiratkoznak a kollektívbe. A lányom két évet járt az iskolába, ötöt kidobták, mer kulák vót az apja. Erzsikét bé se vették, mer kulák vót az apja. Árpit hazaküdték, hogy a szüleje nem kollektíves. S akkor egy egész éjjel gondolkodtunk. Azt mondta szegény uram, te Piri, így is, úgy is muszáj lesz. Itt már kiút nincs. S a gyermek is elmarad az iskolából. Iratkozzunk bé. Menj s iratkozzá bé – mesélte egy felvinci asszony.

Mi kívül maradtunk. Apám, a bátyja és a keresztapja nem lépett be a közösbe. Földjeiket kisajátították, házhelynek parcellázták fel a beköltöző családok számára. Egyenként 75 ár háztájiból tartották el családjukat. Apám ezermester volt, telente egyes-egyedül egy-egy

szekeret vagy csézát faragott ki, állított össze, eladásra. Habár fujtató is volt a műhelyében, a vasráfot a kollektív gazdaság kovácsával kalapálta össze. Tavasztól őszig a kertben és a gyümölcsösben dolgozott, a szerény bevétel, amiből a családját eltartotta, a gyümölcsből és az állatokból származott.

A falu megbomlott. A rend, a kulturális ökonómia, amivel a néprajzi leírások a régi falut szokták jellemezni, észrevétlenül szűnt meg. Bizonyára minden korszak ugyanilyen módon ambivalens. Visszatekintve a feszültségek olyan mértékűnek tűnnek, hogy nehéz megérteni, hogyan sikerült kinek-kinek legyűrni őket. Gyermekként nem érzékeltem, hogy a felnőttek suttogóra fogták a szavukat. Bizonyára indulatosabban beszéltek, de annyira suttogva, hogy én vagy nem hallottam, vagy nem emlékszem rá. Nemrég elolvastam a földek egybeszántásának szánt erdélyi kieseposzt, Horváth István *Török a parlagot* című regényét. Feltűnt, mennyire feszült mindenik szereplő, miközben beszélget, vitatkozik: előrefeszül, testén rángatóznak az izmok, ökölbe szorul a keze, nyakán lüktetnek az erek, szikrázik a szeme, reszket a nyelve, nagyot nyel, fojtottan sziszeg, körmét tenyerébe vágja, döngeti

Szüreti fénykép,
Detrehemtelep,
1970-es évek

az asztalt, feszülten áll, fehéredni kezd. Ilyenek lehettek az én szüleim is abban az időben, amikor az a fénykép készült. Ha valóban elkészült, ők ezért hiányoztak róla.

Az említett regényben az egyik szereplő felvet egy kérdést, amelyet azonban maga a szerző enged el a füle mellett: mi lesz azzal az örökséggel, ami jogos tulajdonosként őt illette volna meg, s most mások taposnak rajta. A korszakról sokat írtunk, de nem vagyok meggyőződve arról, hogy kimerítően.

Lehet, hogy akkor a helyzet valóban meg volt érve a változásra. A XX. század közepén a paraszti fajokon kívül tulajdonképpen nagyon sokan a szülőikkel közösen vagy a szülőikkel ellentétben hozták meg a jövőjükkel kapcsolatos döntést, amely olykor a szülők pályájától, máskor a szülői háztól is távolra vezetett. Gondolom, amikor a kollektivizálás zajlott, tulajdonképpen már a parasztfiúk és -lányok közül is sokan szívesen házasodtak volna szerelemből, szerettek volna tanulni, mesterséget választani, városra menni, aratás idején nyaralni. Bourdieu gondolatait úgy olvastam, hogy azon gondolkodtam, kimondottan és kizárólagosan a paraszti világról szólnak-e. Az örökség a szülők életmódjának folytatására kényszeríti a fiatalokat. Minél jobban tiszteli valaki a szüleit, annál inkább lemond saját céljairól. Minél jobban magára talál, annál inkább megtagadja őket, vagy kortársként egy másik univerzumban él. Egy másik esszéjében a túlzott hagyománytisztelést és -követést így jellemzi: a család elálmódja a gyermekek álmát, a szülők jóindulatból megfosztják gyermeküket a választás lehetőségétől, a szülők példájuk, életvitelük által akaratlanul kényszerpályára terelik gyermekeiket. A paraszti társadalomban a generáció nem szakító tényező, hanem a társadalom folytonosságát biztosító láncszem a nagyszülők és az unokák között. Szabó Dezső regényében, *Az elsodort faluban* erről a világról mondja feleségének az öreg Bőjthe: „Engem értett mindig az apám, én is apámat, s az apámat is értette az apja. Mert józanok voltunk, becsületesek, s nem ficamodott ki a lelkünk. Értettük egymást, mint ahogy egyik egészséges ember érti a másik egészséges embert.”

Mielőtt azonban a gyermekek póráznak kezdték volna érezni a hagyományokat, az apák világa hirtelen megszűnt. Nem a gyermekek, hanem a szülők kényszerültek rá a váltásra, amikor kényszerűen bejelentkeztek a kollektív gazdaságba. Amikor az apák már nem voltak gazdái a földeknek, csupán napszámra, normában, pontokért végrehajtották az előírásokat, ők is, hagyományaik is elveszítették a tekintélyüket. Olyan világ következett, amelyben a szülők sem szívesen látták maguk mellett a gyermekeiket. Elküldték őket. Érvényesülni, iskolába,

egyetemre, városra, bárhova, bár csak a szomszéd faluba. És azért is, hogy ne lássák szüleik megaláztatását, akiket az új rendszer lassan átformált. A biztonság, az önmegvalósítás új fokmérője a szülői háztól való eltávolodás lett: akár a térben, akár a hierarchiában sikeresen megtett út. Sütő András írta, hogy öccse ezekben az években rendszeresen kijárt a falu határába, türelmetlenül várta a három irányból közeledő aszfaltút megérkezését. A család igyekezett minél messzebb tudni a háztól a gyermekét. Bogár Zsuzsikát, Pusztakamarás félárva gyermekét tehetségkutatók vitték el az internátusba. Kovács Antal, a falu párttitkára írt az érdekében. Elmész, művész nő lesz – búcsúztak tőle az asszonyok. Faluhelyen mostantól vált relevánssá a gyermekek megkérdése: mi leszel, ha nagy leszel? Mind a hazalátogató gyermekek, mind a szüleik új beszédtemát honosítottak meg a mindennapi beszélgetésekben: a másik, a távoli világ előnyeiről, a másságról való beszélést. Ennek két oka is volt: aki távolról jött, bármit állíthatott, mert nem lehetett ellenőrizni. Meg aztán az idegenből hozott példák egy-egy kicsit mindig a helyi világot kezdték ki, csipkedték meg. Habár az igaz, hogy ezek a „jöttmentek” (menekülők, elcsábítottak) álltak be leghamarabb a helyi hatalom játékába. Akárcsak a korábban említett Lukács Ferika. A hatalom gondoskodott is róluk, szolgálati lakást és egyéb előnyöket juttatott nekik.

A hagyomány? Aki a földeket, az állatokat, az üzemetvezést átvette, annak nem volt szüksége a hagyományra. Sem a munkavégzés, sem a társadalomszervezés hagyományaira, sem a tudásra, sem a hiedelmekre, sem a tárgyi kultúrára, sem a díszítőművészetre. A paraszti kézből átvett földművelés irányítását előbb az ideológiával cimboráló csatlósok, bosszúszomjas szegényparasztkok, sarlós-kalapácsos munkás emberek kezébe adták, majd az egyetemeken, technikumokban képzett szakemberek vették át a vezetést. Igaz, a párttitkárok erőszakos támogatását élvezve. Egyszóval, a földműves elveszítette a hagyományait, a földművesek életformát váltottak. A földművelés osztályharc volt és győzelem a földtulajdonos fölött, az új hatalom, az új ideológia kompetitív voltát és felsőbbrendűségét hivatott szemléltetni. A hagyományok ellen is fel kellett venni a harcot.

A népi kultúra tulajdonképpen nem először került keresztűzbe. Az évszázadok során sokszor érintették meg reformáló szándékok, a törvényhozók, az oktatók, az egyház, a média részéről. Mindig azzal a szándékkal, amit az illető intézmény a maga perspektívájából indokolt tartott. Az egyház befogadta a templomokba a díszítőművészetet, a textíliát, a faragást, a bútorfestést. Ellenben kiutasította a legendákat; az erdélyi református

falnaptár éveken keresztül évről évre helytelenítette a vonuló nász nép hangoskodását, a templom közeli rituális táncot, a halottbúcsúztatást, a tort. A lelkészek támogatták a kántálást, az imádkozást, de szívesen javasoltak zsolnárt, liturgikus imát. Idegenkedtek a hiedelmektől, s ezért vehemensen léptek fel ellenük. Az orvosok és az állatorvosok helytelenítették a népi gyógy módokat. A pedagógusok általában jó véleménnyel voltak a hagyományokról, az irodalomtanárok kedvelték a klasszikus balladákat, a ponyvaballadákat és a helyi balladákat viszont nem. Olyan precíz definíciókban írtak le egy-egy műfajt és olyan mintapéldával szemléltették, hogy az már-már megfojtotta az élő folklórt. A földrajztanár a helyi keletkezésmondák ellen hadakozott, a fizikatanár a mágia ellen. Testnevelés órán a gyerekek a tánclépések helyett új tornagyakorlatokat tanultak be. Amikor Vasas Samu közzétette a kalotaszegi népgyógyászati kutatását, az előszóba a következő mondatot volt kénytelen beilleszteni: „Ma, amikor a tudományosan kikísérletezett és kipróbált gyógyszerek roppant bő választékával rendelkezünk, s amikor a tudományos kezelési módok is hatalmasat fejlődtek, a népi gyógyászatot egészében idejét múltnak kell tekintenünk, elismerve ugyanakkor, hogy a hajdani orvostalan és gyógyszertelen időkben pozitív szerepet töltött be. E könyvnek tehát nem célja valamilyen kezeléshez ötleteket adni. Sőt! Felhívjuk a figyelmet rá, hogy bármely orvosi tanács nélkül végzett kezelési eljárás szigorúan tilos, mert vele a beteg rosszabbíthatja vagy végzetessé teheti egészségi állapotát.” A média is ambivalensen viszonyult hozzá. Gyűjtési felhívásokat tett közzé, szívesen kongatta a vészharangot a hagyományokért, el-elmélázott a magukra hagyott hagyományok láttán, s ugyanakkor nem szűnt meg ironizálni, elmarasztalni tradicionális, tehát anakronisztikus voltukat.³ Akik falun megfordultak az 1950-1960-as években, azok valamennyien meg voltak győződve arról, hogy a falu megtorpanás azon az úton, amely a városhoz vezet, sőt azon túl valahova. Jól emlékszem, a faluba érkezett tettere kész tanárok milyen lelkesen énekeltek velünk azt, hogy „Drága hazám, nyíló virág, Büszkén ragyogtasd a szirmaid”. A hazáról a környezetemben addig senki nem beszélt. Pedig mindkét nagyapám – és másokat is a faluból – megviselte a háború, de arról sosem esett szó, hogy a hazáért éltek vagy haltak; amikor nap mint nap vetni, aratni mentek a határra, állatot gondozni az istállóba, nem a hazáért dolgoztak. Ahogy most eltöprengek, úgy érzem, felvetődött bennem, hogy ezért talán el kellene marasztalni őket. A gondolat azonban, ha felmerült is bennem, szertefoszlott, nem hagyott nyomot. Világításkor mindkettejük

sírára minden alkalommal tisztelettudóan kihordtuk a virágoskert díszeit. Jutott belőlük azoknak is, akik 1944 szeptemberében a tordai csatában veszítették életüket, s holttestük falum temetőjébe került. Róluk sem mondtuk sosem, hogy ők a hazáért haltak meg. Az átrendeződést kifejező nyelvi fordulatot az intézmények honosították meg. Igaz, csupán a nyilvános kommunikációban. Ingázó ötödikes gimnazista lehettem, amikor egy szomszéd falusi írástudatlan román férfi arra kért, hogy várakozás közben kérelmét vessem papírra, mert hivatalnok ismerőse másként nem segíthet rajta. Arra ő figyelmeztetett, mert felhívták rá a figyelmét, hogy ezzel a formulával kell lezárni: „Harcolunk a békéért.” Nem hiszem, hogy a férfi nagyot nőtt volna a szememben. Csendes, napsütéses délelőtt volt, a békét igen, de a harci helyzetet nem tudtam érzékelni a padon üldögélve. Csupán azt reméltem, hogy akinek a kezébe kerül a fogalmazvány, az elhiszi, amit diktálás nyomán papírra vettem, s közbenjár az esedékes nyugdíjért. A haláláig mindig csendes, de belül mindig forrongó, indulatos nagyanyám íráshasználó volt. Hagyatékában bukkantam rá arra a kérvényre, amelyet a kollektivizálás évében nyújtott be a közös gazdaság vezetőségének, s amelyben rákos beteg férjének egy kilogramm cseresznyét kér abból a 24 ár gyümölcsösből, amelyet tőlük vettek el, és amelynek termését a termelőszövetkezet tagjai lopkodták szét. A levelzáró formulát nagyanyám is használta, és meg is toldotta: „Maradunk tisztelettel és harcolva a békéért, jógunkat keresve”. Egészségi állapotukról, anyagi helyzetükről írva a zsolnárt is idézte: „italunk könny, kenyerünk a keserű sóhaj”. Az új vezetőséget azonban sem az új korszak, sem a hagyomány nyelve nem bírta könnyűületesre: „rám ordított kétszer nem szabad holnap holnap után szedünk és akkor vegyen a magazinból”. Nem tudom, azért-e, mert halálos betegen aligha lehet harcolni.

Egyébként nemcsak a hazáról nem beszéltünk a családban, a szülőföldről sem. Gyermekek és ifjúkorom idejéből egyetlen alkalomra sem emlékszem, amikor nagyszüleim, édesapám vagy édesanyám, de sem tanítóim és tanáraink közül valaki is felhívta volna rá a figyelmemet, s mint morális örökséget ünnepélyesen rám bízta volna. És mégis nekik vagyok hálás azért, hogy van szülőföldem: látom és hallom a madarakat, ismerem a felhők változó formáját, érzékelem a szelek irányát, a virágok és a levelek illatát és színét, a tavasz, a nyár, az őszi és a tél színeit, illatait, hangjait, hőmérsékletét, ötven éve hiányzik a fürjek rémült felszállása, otthon érzem magam temetőben, utcákon, a vonatokban, a buszokban és a repülőknél, ha Sepsiszentgyörgytől Nagyszalontáig, Trunkig, és azon túl, valahol

valyok. Később itthon én sem kezdeményeztem beszélgetést a szülőföldről. Azt viszont tudom, hogy gyermekeim is szívesen jönnek haza, valahányszor tehetik.

A kollektivizálás azt a világot változtatta meg, amelyet ez a kultúra hozott létre, s amely a kultúrának értelmet és szerepet adott. Így történt meg az, hogy az emberek magukra maradtak a hagyománnyal.

Kocsis János Mezőzáhon született, tizedik gyermekként a családban. S mert tanyán laktak, írni-olvasni sosem tanult meg. Apjától és anyjától viszont megtanulta mindazt, amire egy életen keresztül az embernek szüksége van: az imádságokat, a kántálóénekeket, állatot gondozni. Ismerte a madarakat, az állatokat, a hangokat, az illatokat, az utakat és az ösvényeket, a forrásokat, a szakadékokat, az időjárás törvényeit és következményeit. Megtanult félni a fűzfában rejtőzködő tisztátalantól, a prikulicstól, a lidértcól. Tudott vizet vetni. És ismert sok-sok esetet, történetet, amelyek azt szemléltették, hogyan és miért lesz beteg valaki, hogyan lehet meggyógyulni, ismerte az álmok jelentését, a szerencse és a balszerencse előjeleit. Otthon és biztonságban érezte magát környezetében. A kollektivizálást követően nem a termelőszövetkezetbe iratkozott be, hanem az ingázók közé állt, gyárban dolgozott. Már nem gyalogolt, nem legeltetett állatokat, zárt utastérben ülve suhant át a tájon, nem érzékelte az évszakok természetét, nem volt miért kimennie a határra. És egyébként is, a határ megváltozott: egybeszántották, a bozótot kiirtották, a földcsuszamlást, ahol a lidérc szokott tanyázni, eltüntették, a földeket szántották és gyomirtóval, vegyszerekkel kezelték. Növények tűntek el, eltűnt a tarajos göte, igaz, valamivel később a patak is kiszáradt, a fürjek, a rókák, a nyulak, a földikutyák eltűntek vagy elrejtőztek. Kocsis János magára maradt a fölöslegessé vált tudásával. Világlátása nem változott meg, de tudásának mindössze kis részét alkalmazhatta. Környezete pedig egyáltalán nem tartott igényt rá. Gyermekkoromban szomszédom volt, téli esteiken ő kérezett be hozzánk, hogy egy-egy mesét elmondjon. Később, mikor felnőttem, előbb ceruzával, később magnóval, rendszeresen kezdtem megörökíteni a tudását. Hálás volt, hogy érdekelt, mit tanult apjától, mit az édesanyjától, mit tapasztalt, mit élt meg, miben hitt, hogyan küszködtek betegen született legkisebb gyermekéért. „Télen mindig ezekre foglalkoztunk – mondta édesapjáról. – Műk szerettük, me az öreg gyenge vót, télen nem tudatt kimenni, beteges vót. Aztán mi mindig azt mondtuk, hogy na édesapám, mondja, mit tud, mit tud. S aztán én észbe tudtam tartani ezeket. Nekem iskolám nincs, megmondam őszintén. Én nem jártom

iskolábo. Határon laktam, iskolám nincs. Én jegyeztem meg a legjobban az egész közt.” Gyermekei már nem voltak kíváncsiak, nem csüngtek a szaván. Lánya a kollektív gazdaságban maradt, unokája egyetemem végzett, városra költözött. A Kocsis Jánossal folytatott beszélgetésekből érttettem meg a hagyomány működését, amely a szülőket halálukig felelőssé tette utódaikért, a gyermekeket pedig szintén a halálukig – hálássá. A hagyomány az emlékezés, a korok szolidaritásának kultúrája volt: nemcsak a tárgyakat, a mentalitásokat, a tudást jelentette, hanem azoknak az emléket is, akik a hagyományt gyakorolták és átadták, reprodukálta azokat a helyzeteket, amelyekben használni lehetett.

Egy-másfél-két évtized alatt kiépült és működni kezdett az új világ. Kialakult az oktatási rendszer, a maga rekrutációs formáival, új tananyaggal, motivációs érvekkel, és a végzetek elhelyezésének burkoltan érvényesített gyakorlatával, kialakult a foglalkoztatási rendszer, a maga változatos területeivel, új hierarchiájával, a nyilvánosság új szerkezete. Utólag nyilvánvaló, hogy új élet kezdődött. A generációs viszonyok gyakorlását kivonta a primér közösségek köréből, a fiatalokat az iskola és a munkahely-osztás segítségével távol vetette szüleiktől, rájuk bízta az ország új arculatának kialakítását, s egyúttal elvárta tőlük, hogy – a forradalmi hagyományok kivételével – minden hagyományt elvessenek. Tömegesen telepítette őket kolégiumokba, építőtelepek barakkjaiba, panelnegyedekbe. Új tömegkultúrát kezdeményezett, amelyben a nemzeti történelem, a hősi múltat és az országépítés lázát megjelenítő film, a sátras-miccses országjárás és a felvonulás jelentős szerephez jutott. A román diktatúra mindezt megfűszerezte a népi kultúra színeivel.

A paraszti, falusi életforma hagyományainak kiszorítása és hiánya ekkor tudatosult. Elmaradozásuk okának két értelmezése született meg és érvényesült. Az egyik az új hatalom akkulturációs szándékára és – a nemzeti hagyományoknak a Megéneklünk, Románia⁴ mozgalomban való promoveálását látva – a kisebbségi kultúra, identitás elleni merényletre vezette vissza. A másik a hagyományok ismerőit vonta felelősségre és hibáztatta az „örzészról” való lemondás, a fiatalokat pedig az „átvétel” elutasítása miatt.

A hiányérzetből az 1970-es években újabb, a XX. században nem először indult mozgalom született. A magukat előszeretettel „nomád nemzedéknek” nevező fiatalok falvakat látogattak, a paraszti kultúrát még hagyományból ismerő idős személyekkel beszélgettek; népdalokat, népmeséket, népi hangszerek készítését és megszólaltatását, tánclépéseket tanultak tőlük. Ugyan-

ilyen figyelemmel fordultak a kézműves foglalkozások felé (szövés, fafaragás). Természetesen a mozgalom a hagyományokból kirekesztett generáció nagyon kis részét szólította meg, vontá be. Felejthetetlen emlék maradt az első gyűjtőtútam egyik mozzanata. 1976-ban a Kakas Zoltán által szervezett Baó-baó expedícióban vettem részt, a háromszéki Torján gyűjtöttünk. Egy esős-sáros vasárnapon a kultúrotthon előtt mentünk el, a diszkóba gyülekező fiatalok furcsállva, értetlenül követtek a tekintetükkel. Amikor ugyanebben az időben Péter Évával szülőfalumban jártunk házról házra, nagyon vigyáztunk, hogy ne menjen híre annak, hogy mit is keresünk. Nehezen tudtuk volna megértetni a szándékunkat. Hiszen számunkra sem volt teljesen világos. Ugyanilyen emlékezetes maradt egy szórványbéli, mezőtóhátai kiszállásunk az 1990-es évek elején, Fosztó Lacival. Háziasszonyunk örömmel fogadta az ismeretlenek váratlan látogatását, a nyári konyhába ültetett be, ugyanide rejtettük hátizsákjainkat, ő pedig az ajtó előtt ült az udvaron, hogy szomszédjai számára szem előtt maradjon. Valóban nehéz lett volna megmagyarázni, hogy miről beszélgetünk és miért.

Ezt a helyzetet évekkel ezelőtt, két XIX. századi torockói, kolozsvári kollégista esetét felhasználva írtam le. Bartha Miklós és Vernes József akkor kezdtek folklórt gyűjteni, amikor már tekintélyes távolságra kerültek a torockói embertől és kultúrájától. A narratívumok kidolgozottsága arra meggyőző bizonyíték, hogy a mesélés részletező, aprólékos volt. Ha a lejegyzőnek nem is sikerült minden nyelvi fordulatot, megjegyzést megörökíteni, a szövegek még mindig magukon viselik a helyzethez, a mesélőhöz és a hallgatóságához való igazodás nyomait. A hiedelemnarratívumok a századforduló Torockójának narratív repertóriumában állandó jelleggel lehettek jelen.

Ami mégis kiemelni látszik a két fiatalembert a szülőfalu otthonos világából, az épp vállalkozásuk szokatlansága. Lejegyezni, megörökíteni, összegyűjteni akarják azt, ami a maga természetes közegében oralitásban él. A faluban ugyan közkézen forognak lakodalmi és temetési verseket, énekeket tartalmazó füzetek. Ám ők azt jegyzik fel, amit nem kell, nem szokás megörökíteni. Azt mentik a feledéstől, amit a közösség szemében nem érdemes megörökíteni.

A kollégiumból úgy térnek haza szünidőre, hogy árgus szemekkel figyelik, mi hagyomány, mit mesélnek és mit nem mesélnek az idősek, azaz mi él, mi halódik az emlékezetben. Családi beszélgetések során hirtelen ceruzát ragadnak, és megörökítenek egy-egy mondatot. Felkeresnek egy-egy szomszédot, idős személyt, és emlékezésre ösztönzik. A hiányos, töredékes változatokat több

személy segítségével rekonstruálják. Lelkesednek az eredményeken, nosztalgikus hangulatba hullanak egy-egy hagyomány tűnését tapasztalva. Esténként újonnan vásárolt füzetbe tisztázzák a napi eredményt. S bár környezetükben senki sem érti, mi értelme van papírra vetni azt, amire már senki sem tud, vagy nem akar emlékezni, sem azt, hogy miért kell sajnálni az elfelejtett történeteket, verseket.

A két fiatal már nem tud *bent* lenni. Tudják ugyan, hol a helyük, mi a szerepük a rítusokban, de állandóan résen vannak, valaki más szemével is lesik körülöttük zajló eseményeket. Ezért az esemény, amelyben benne vannak, mindig mást is jelent számukra, mint társaiknak. Mást is felfedezni akarnak benne, mint amit eddig láttak. Ha végigmennek a falu utcáin, úgy tekintenek az épületekre, mintha valami mást is meglátni akarnának. Úgy járkálnak a falu utcáin, mintha valami céljuk lenne. Pedig sem meglátogatni nem akarnak senkit, nem visznek, nem kérnek semmit. Ha megszólítanak is valakit, semmit nem akarnak mondani. A pincében, a padláson, a színben az vonja magára a figyelmüket, amivel már nem tudnak mit kezdeni.

A falu bizonyára enyhe furcsállással figyelte a két fiatalembert. A kollégium csendes lázadóvá tette Bartha Miklóst és Vernes Józsefet. Eltávolította őket zsenge gyermekkoruk otthonos világától, kiemelte őket a falu kultúrájának természetes közegéből. Megtanította őket Kolozsvárról, a könyvek közül nézni Torockót. A beszélgetéseket érthetetlen módon újra és újra elterelték olyan területek felé, ahol az emlékezet bizonytalankodni kezdett, ahol a magyarázatokat csak találgatni lehetett. Mindegyre megszegették a kérdezés, a beszélgetés megállapodott normáit. Fiatal létükre beszélgetéseket kezdeményeztek idősekkel, nőekkel, akiknek csak köszönniük illett volna, s a megszólítást nekik kellett volna várniuk. Kérdéseikben legtöbbször a felelősségre vonás, a szemrehányás enyhe árnyalata is benne lappangott. Ismételten felzavarták a hagyomány háztartását. Ironikus megjegyzéseket tettek az idegenből beszivárgó modernizmusokra. Nehezményezték a szocializáció szelekcióit, a kommunikációs hálóból folytonosan kihulló hagyományt. Valami olyat éreztek, hogy a falu ellensége, mostohája saját hagyományainak, mert használja, máskor meg kiiktatja őket.

A két fiatal vakációs szorgoskodását látva elbizonytalanodott a falu. Túlzás lenne a levetett hagyományok miatti büntudatról beszélni. Aki egy kultúra használójaként naponta és évente újraújítja azt a hagyományt, amelyre szüksége van, ilyet nem érezhet. Ez inkább olyan retorikai fordulat, amelyet ünnepi alkalmakkor máshol szokás

elmondani. És akkor még az sem volt egészen világos, hogy miért érdemes lerajzolni a legrégebb, legrozogább malmot, miért érdemes a legrégebb sírfeliratot kikeresni, miért érdemes az állatok nevét feljegyezni, a parasztos szavakat. Talán még elképzelhetetlen és érthetetlen volt, hogy az ember félni fog a felejtéstől, félni fog elszakadni a múlttól. A minden visszakereshetőségének, felidézhetőségének réme és csábítása még szunnyadva aludt.

Talán furcsának is lehetne találni azt, hogy a modern nagyvárost nevezzük fogyasztói társadalomnak. Igazán ökonomikus, fogyasztó a paraszti társadalom tudott lenni. Csak azt termelt, amire szüksége volt, s ha már nem kellett, nem tette félre megőrzésre. Gyermekjátékká lett a törött szerszám, kapatakarítóvá az elkopott kanál, cipőtakarítóvá a vaskóvá keskenyedett kés. A házból a kiselejteződött eszközök előbb az udvarra kerültek újabb felhasználásra, majd még hátrább, tűzre vagy trágyadombra, hogy egy-két év múlva tápláló trágyaként kerüljenek a földbe. Számptalan példa a biznyság rá, hogy a varázsmondókák gyermeki szájra kerültek, s ritmusuk, titokzatos szavaik révén még évszázadokon keresztül hasznossá tették magukat. Amire pedig már nem volt szükség, az nyomtalanul tűnt el az utolsó használóval.

Az azonban homályosan felderengett a torockóiak tudatában, hogy a két fiatal annak a távoli világnak a küldötte, amely nem tudni, miért, kíváncsi lett Torockóra. Ez az erős érdeklődés egyre jobban a távoli világhoz köti a két fiatal. Annyira gyökeret vertek benne, hogy „kincseiket” tarsolyukba téve türelmetlenül igyekeztek vissza a híres kollégiumba, számadást tenni professzoraiuknak. Illetve végső formába önteni a szövegeket, előkészíteni a pályázatra, az elvárásoknak megfelelővé, torockóivá tenni őket, eltolni a torockóiség kánona felé. S ami ebben a laboratóriumban történt, számunkra az sem kevésbé érdekes.

A folklórkutató munkájában ez a mozzanat, amelyet több-kevesebb, szándékos vagy elháríthatatlan homály borít. Sőt, e mozzanat határa korábbra is tolható. Valójában a kutatónak a terepre való kiérkezésével kezdődik, amely megbontja a hagyomány természetes működését. Az érdeklődésnek, a figyelemnek a hagyományra való ráirányulása indítja el az életvilág tereppé, színpaddá való átalakulását. Amíg a felgyűjtött anyag könyv formájában az olvasó asztalára kerül, a szövegek láthatatlan műhelyben vannak alávétve egy elkerülhetetlen transzformációnak.

Egy, a néprajzi kiadványok helyi recepcióját vizsgáló kutatásunkból tárult fel ez a helyzet. A kutató, a gyűjtő *jó gazda*, aki a kép implicit logikája szerint fáradságos munkával begyűjti, biztonságba helyezi és vigyazza a ter-

mést. Vele ellentétben, a közösség a saját értékeivel szemben közömbös, pazarló, felelőtlen. A terepmunka során gyakran épp azok a személyek szólaltak meg és ítélezkettek, akik az akkulturációs folyamatokat, a hagyomány kiiktatását, elhagyását maguk kezdeményezték, személyes életvilágukban hajtották végre. A változások helyi és személyi indokainak felfejtése, az akkulturáció folyamatának vázolása helyett azonban a kutatói magatartásnak, a mentésnek a maguk választásával ellentétes gesztusát hangsúlyozzák és értékelik. Az akkulturációs folyamatot végérvényesen és végzetesen képviselő fiatalok e narratíva negatív szereplői. Civilizációs állapotuk érzékeltetésére szolgáló, visszatérő motívum a diszkó, a tékozlás, a felelőtlen, erkölcstelen szórakozás helyszíne. A városra költözés, a hagyományoktól való elfordulás a közösség elleni megmagyarázhatatlan merényletnek minősül. Velük szemben a kutató a feledésbe merülő, veszélyeztetett hagyományok ismerője, felkutatója és megőrkítője. Áldozatos munkát végez, hogy biztonságba helyezze a felejtésre ítélt örökséget. A hagyomány írásban való megőrkítése a közösségi emlékezet kihelyezése, tárgyiasulása, látható, materiális formája. Mint ilyen, a megmaradás, a jövőendő, a kultúra garanciája. Ha valaki a hagyomány felől érdeklődik, a könyvespolcra leemelhető a könyv, kinyitható a tájmúzeum, megnevezhető a helyi hagyományokat ismerő specialista. Ha pedig a hagyomány megmentésére irányuló kutatási gyakorlat irritáló, akkor egy másik értelmezés lép életbe. A kutató az érdeklődésével felkavarja a mindennapok állóvizét, a múltra való emlékezésre kényszerít, elfelejtett, felejtésre szánt kultúrelemek felől érdeklődik, „kacatokat” gyűjt, „szamárságokat” kérdez. A kötetben megjelent közlést „névileg veszik, kárörömmel könyvelik el” a kompromittáló közléseket, „kacagja egyik a másikat” a kiadványban való előfordulása miatt. A kötet megjelenését, olvasását követően szóbeszéd, s egyúttal a megítélés tárgyává válik (a) a szegénység, a pazarlás, a közösségi és morális normák megsértése, akárcsak (b) a normasértés, a normasértők felismerhető, azonosítható módon való nominalizálása, (c) a lokálpatriotizmust megsértő kijelentés, a közösség érdekeinek figyelmen kívül hagyása a gyűjtéshelyzetben. A vehemens reakció közlésekből kiolvasható motivációi a következők: (a) a gyűjtéshelyzetben a gyűjtő és az adatközlő átlépte a nyilvánosság alatti és a nyilvános szféra határát; (b) a közösség és a közösség tagjainak életére vonatkozó tudás a közösség szférájából átkerül a nyilvános szférába, bárki számára hozzáférhetővé és értelmezhetővé válik; (c) az intimitás és az oralitás szférájából a tudás írott formában megőrkítésre kerül, s ezáltal kitö-

rülhetetlenné, elfelejthetelenné válik. A helyi vélekedés szerint a halottakról csak jót vagy semmit; nem minden méltó/alkalmas arra, hogy könyvbe kerüljön; nem mindenki méltó/alkalmas arra, hogy a közösségre, a hagyományra vonatkozó közlést tegyen. Ebből a lokális perspektívából a hagyomány megörökítése elkerülhetetlenül „árulásnak”, indokolatlan vádaskodásnak, az intimitások divulgálásának, a hagyomány profanizálásának, magán-személyek és a közösség marginalizálásának minősül.⁵

Fél évszázadon át őriztem magamban a Baltacim oldalában készült képet. Most sok-sok új kép került az asztalomra. Rajtuk ugyanolyan, jövőbe tekintő, izgatott arcok: fesztiválok, táborok, vásárok, tanfolyamok, műhelyek szervezői és résztvevői. A hagyományokhoz való visszatérés, az örökségjegyzékek, az archívumok szerkesztése nem kevesebb és nem kevésbé fontos kérdést hozott magával, mint a felidézett helyzet. Mi és milyen a hagyomány? Ki dönti el, ki írja le, ki, kitől, hogyan és mi végett veszi át? Ké a hagyomány? A népi hagyományból való kilépés Európában a XVI–XVII. századtól folyamatos volt. A hagyományba való visszatérés pedig a XIX. századtól.⁶

Az utóbbi években változatos kezdeményezések születtek meg. Én magam is szerény javaslatot tettem. 2014-ben regionális honismereti könyvet írtam. Sok-sok kérdéssel, amelyek alapján a könyvet használó fiatal a maga családjának, közösségének, világának hagyományaihoz térhet vissza, megszólítva családjá tagjait, szomszédságát, bejárva a települést és határát, átforgatva a családi irattárat, fotóalbumokat. Meggyőződésem, hogy a hagyományt nem idegenektől, nem táborokban kell megtanulni, és nem színpadon kell előadni, hanem a kapcsolattartásban, a kommunikációban, nap mint nap használni kell. A hagyomány nem csupán tartalom, hanem genealógiai emlékezet, egy társadalmi, természeti közegben való élés nélkülözhetetlen eszköze és kontextusa.

A SZERZŐ MŰVEI:

KESZEG Vilmos: *Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban = Folklór és irodalom*. Szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005, 315–340.

KESZEG Vilmos: *Keresztútban a népi kultúra: interpretációs és kontextualizációs kísérletek = A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. Szerk. JAKAB Albert Zsolt, VAJDA András, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2018, 29–78.

À qui appartient la tradition? / Who owns the Tradition? (Actes du colloque / The Acts of the Symposium). Szerk. KESZEG Vilmos, Cluj-Napoca, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014

JEGYZETEK

- 1 Román szó, jelentése: meggyőzni, felvilágosítani.
- 2 „Nem értem, mit mond. Nem vagyok Lukács, én Mircea vagyok.”
- 3 A népi kultúrát az évszázadokon át ért hatásokat a közelmúltban tekintetem át. KESZEG Vilmos: *Keresztútban a népi kultúra: interpretációs és kontextualizációs kísérletek = A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. Szerk. JAKAB Albert Zsolt, VAJDA András, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2018, 29–78.
- 4 A Megéneklünk Románia mozgalmat a politikai hatóság indította útnak 1976-ban. A fesztivál hamarosan tömegmozgalommá szélesedett, és kísérletet tett a nemzeti hagyományok újraértékesítésére.
- 5 A kutatás részletes bemutatása KESZEG Vilmos: *Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban = Folklór és irodalom*. Szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005, 315–340.
- 6 Részletesen *À qui appartient la tradition? / Who owns the Tradition? (Actes du colloque / The Acts of the Symposium)*. Szerk. KESZEG Vilmos, Cluj-Napoca, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014